

MONOK ISTVÁN

A REFORMÁCIÓ ÉS A KÖNYVEK – KIADÓI ÉS SZELLEMI KÖZPONTOK

EGY REFORMÁCIÓTÖRTÉNET KONFERENCIA TANULSÁGAI¹

Napjainkban az Európai Unióban éles viták zajlanak arról, hogy mit is jelent az, hogy „európai”. Számos szempontból elemezték a kérdést, és persze ahogy az elméleti kérdésekről szóló viták esetében, a történelemben mindig a gazdaság és az annak érdekeit képviselő politikum éli a maga párhuzamos életét. A tudományos, vagy éppen csupán kulturális párbeszéd érvei pedig akkor szivárognak be ebbe a világba, ha valamelyik politikus szóvirágos beszédet kíván tartani, aztán vagy érti, hogy mit mondatnak vele a PR szakemberei, vagy nem. Pedig közhely, az európai kulturális körben – kivétel nélkül valamennyi kisebb közösségében – ismerünk és használunk olyan proverbiumokat, amelyek az ókori szerzőktől származnak, és a történelem fontosságára intenek – vagyis arra, hogy mennyire fontos mások tapasztalatának a megismerése. Olyan, ma, főleg Nyugat-Európában, szégyenlősen kimondott közmondások, mint a „Historia docet”, vagy a „Historia est magistrae vitae” ismertek,² és közhelyszámba mennek. Mint ilyenek azonban komoly alapokkal rendelkeznek, csak figyelni kell ezekre az alapokra, miután feltártuk őket. A szégyenlőesség a political correctness félreértéséből származik. Olyan tömegekkel élünk ma már együtt Európában, akiknek a kulturális hagyományukban az életüket meghatározó szöveg (mint a Korán vagy a Védák vagy Buddha beszédei) és az alkalmazott tudás közti időszak helye az értékvilágukban merőben más, mint a nyugati kereszténységben felnőtt társadalmak tagjaié a Biblia és a mai alkotó tudás közt (utóbbi nem létezik a teljes örökség folytonos újraértékelése és a hagyományok megismerése nélkül). A mai közbeszédben ezért – néhányak szerint – el kellene hagynunk a teljes történelmünket, hogy lassan aztán magát a történelmet is elfeledjük.

Pedig az olyan kulturális és tudományos eseménysorozat, mint amilyen a Ref500 volt az egész világon³ – és minden évben több ilyen alkalom van – ráirányítja a figyelmet arra is, hogy a művelődésünk történetében találjunk válaszokat napjaink kérdéseire. Önmagában is érték persze egy-egy történelmi esemény vagy folyamat körülményeinek a tisztázása, de minden újra-véleményezés – hiszen a történelem mindig is a historia memoriae volt, nem napjaink memory history tudományos iskolái találták ezt ki – egy-

1 Reformation und Bücher – Zentren der Ideen, Zentren der Buchproduktion, 25–27. September 2017. A konferencia anyaga 2019-ben jelenik meg a Harrassowitz kiadónál a wolfenbütteli „Beiträge zur Geschichte des Buchwesens” sorozat köteteként. Írásom az e kötethez írott előszó bővített változata.

2 Cicero, De oratore, 2,36: Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis.

3 Ne feledjük, a világ legnagyobb kálvinista közössége ma Dél-Koreában él.

ben mások tapasztalatának a felmutatása. Ahogy távolodtak az egyes generációk az események aktuális idejétől, más- és másként emlékeztek rá. Vagy azért, mert hamisítani akarták, el akartak valamit titkolni vagy feledni, vagy azért, mert az éppen aktuális érdekeik, esetleg másfajta szellemiségük más és más képet engedett formálni. Ám altero nomine de nobis fabula narratur, vagyis más néven ugyan, de rólunk szól a mese.

A reformáció első évszázadának könyvtörténete is számos tanulsággal szolgál a mi korunk számára is. A wolfenbütteli konferencia előadásai alapján írt esettanulmányokkal a konferencia szervezőinek az volt a szándéka, hogy lépünk tovább a reformációs központok, nagyobb személyiségek és a velük együttműködő nyomdászok kiadói stratégiájának, a reformáció új kommunikációs politikájának elemzésétől. Hiszen nem rendelkezünk kielégítő ismeretekkel arról, hogy a kiadott könyvanyag tematikus összetétele milyen hatásokra, hol és mikor változott a humanista szellemiségű kiadások és az új, konfesszionálisan is állást foglaló kiadványok között. Nem tudjuk, hogy miként zajlott ez a változás a szellemi kibocsátó központokban (Wittenberg, Heidelberg, Zürich, Bázél és más egyetemi városok), és miként a kulturálisan alapvetően befogadó jellegű kultúrákban (Szilézia, Baltikum, Lengyel Királyság, Cseh Királyság, Magyar Királyság és Erdély). Ez utóbbi helyeken az elsődleges forrás a korabeli könyvtárak katalógusai. Miként válaszolt a katolikus világ ezekre a kihívásokra: mit tartott meg a humanista eredményekből, mit fogadott el protestáns oldalról, és miben maradt ortodox, nem változó? Hogyan alakult például Bécs könyvkiadása, az ott élő nagy egyéniségek olvasmányai a toleránsnak tudott Johann Fabri (1478–1541) halála után, és miként változott az udvar környezetében élők olvasmányanyaga? A 16–17. század fordulóján tapasztalható, poszt-tridentínus változásoknak – a könyvek kiadása és olvasása szemszögéből nézve – milyen a szellemi háttérük? A gyors rekatolizáció Európa sok helyén pusztán politikai, hatalmi erőknél köszönhető, vagy van ennek könyvtörténeti tanulsága is? A protestáns oldal kétféleképpen reagált az erősödő, újjászerveződő katolikus egyház kiadói és kulturális politikájára: toleranciával és ortodoxiával. Melyik központnak melyik a stratégiája, és milyen eredménnyel? A toleráns oldal mennyi humanista hagyományt elevenít fel? Hogyan viszonyulnak mindehhez a késő humanizmus szellemi áramlatainak formálói?

A konferencián csak részben kaptunk válaszokat kérdéseinkre, de az előadások több más, nem kevésbé fontos jelenségre is ráirányították a figyelmet. A 16. század jelentősebb könyvkiadó központjai közül Strassburg, Zürich és Bécs könyvtermését elemezték (Frédéric Barbier,⁴ Urs B. Leu,⁵ Karl Vocelka⁶), legtöbbször összehasonlítással, vagyis képet nyerünk Bázél vagy éppen Heidelberg szellemi áramlatokat befolyásoló, tehát kibocsátó szerepéről is. Ugyanígy a receptív oldal példáiból (Szilézia, Magyar Királyság, Erdély) kirajzolódik Wittenberg, Nürnberg, Köln vagy éppen Augsburg szerepe is. Rögön felvetődik a kérdés, miért nem jelenítünk meg más, nagyobb könyvkiadó központokat? Például Párizst, Lyont vagy éppen Velencét. A válasz csak részben adható meg, főként a konferencia vitái, illetve az azt követő beszélgetések alapján.

A protestáns reformáció korai évtizedeit elemzők teljesen természetes módon nyúltak vissza az 1517-et megelőző néhány évized művelődés- és hangsúlyosan is, könyvtörténetéhez. Részben azért, hogy rámutassanak arra, hogy a francia szakirodalom pré-réforme kifejezése, különösen is a pré-réforme catholique szóösszetételben, komolyan

4 Die Buchstadt Strassburg im Spannungsfeld der Reformation, 1517–1538/1541.

5 Die Zürcher Buchkultur im 16. Jahrhundert Buchdruck und Reformation in Zürich.

6 Reformation in Wien und die damit zusammenhängenden Drucke.

veendő,⁷ könyvtörténeti összefüggésekben is. Nem pusztán annál a banális ténynél fogva, hogy Martin Luther maga is szerzetes volt, hanem mert a könyvkiadási statisztikák nyelvi, illetve tartalmi elemzései számos olyan jelenséget is mutatnak, amelyeket egy leegyszerűsítő, didaktikus reformációtörténet kedvéért hajlamosak vagyunk a protestáns reformáció eredményeként feltüntetni. Ilyen például az anyanyelvi nyomtatványok jelentős elterjedése. Való igaz, a protestáns reformációról szóló viták anyanyelvűsége, magának Luthernek (majd Melanchthonnak) az anyanyelvi oktatásra vonatkozó elképzelései tették programszerűvé az anyanyelvű kiadványok (szövegek) használatát az iskolákban és a vallási nevelésben (a hittan, illetve az istentisztelet, hangsúlyosan is a prédikáció nyelve). Frédéric Barbier azt mondja tanulmánya egyik fejezetcímében, hogy Strassburg „Kern des modernen Europa”. Tudjuk, a szerző egyik jelentős könyvének a címe⁸ is visszaul ezzel, de sokkal fontosabb a kifejezés tartalma. Ez a „modernitás” a 13. és a 16. század közt született. A nyomtatott könyv megteremtése ennek a változásnak az egyik jelentős eleme. A Rajna-mente fontossága azért is hangsúlyos, mert a középkori testvérületi (Fraternitates) mozgalmak hagyománya szerves együttélésben tudott itt hatni a humanista filológia eredményeivel és a reneszánsz életszemlélettel. És még egy fontos dolog, amelyre a Barbier-val való párbeszédben esett hangsúly. Alapvető különbség van a „szerzetesi humanizmus – humanista kegyesség – protestáns reformáció” gondolati vonal társadalmi megvalósulásában a számos autonómiára (városok, fejedelemségek) alapozó német területeken, és a Francia, az Angol Királyság centralizált hatalmi viszonyai közt. Itália ismét más, hiszen a katolikus hierarchia kapcsolati rendszerének ereje másként esett latba, mint mondjuk az annak hiányával kiszolgáltatva szembenéző Magyar Királyságban és Erdélyben (utóbbi területekre lásd Csepregi Zoltán⁹ és Monok István¹⁰ tanulmányait). A Bolognai Konkordátum (1515-ben, X. Leó pápa és I. Ferenc francia király között) a francia királyi hatalmat érdekelte, hogy a vallási kérdésekről szóló viták ne vezessenek jelentős intézményi változásokhoz (vagyis ne legyen egy újabb egyház). Angliában pedig VIII. Henrik maga gondoskodott arról, hogy fenntartsa az egyház „egységét” – ő maga alapított egy újat. Jean Charlier de Gerson (1363–1429) öröksége (szellemiségében az *Imitatio Christi* szövegegyüttes¹¹ – neki is tulajdonított¹²

7 Vö. *Pierre Chaumu*: Le temps des Réformes, Histoire religieuse et système de la civilisation. vol. 1–2. Bruxelles, 1984.

8 *Frédéric Barbier*: L'Europe de Gutenberg, Le livre et l'invention de la modernité occidentale (XIIIe – XVIe siècle). Paris, 2006. (Histoire et société); *Frédéric Barbier*: A modern Európa születése. Gutenberg Európája. Budapest, 2010.

9 Die Osmanen unterstützten die Evangelischen? Über die Reformation unter der Türkenherrschaft von Melanchthon bis Bullinger.

10 Änderungen der thematischen Zusammenstellung ungarländischer Schulbibliotheken im ersten Jahrhundert der protestantischen Reformation.

11 Édition et diffusion de l'Imitation de Jésus-Christ (1470–1800). Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne. Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, 2011; Un succès de librairie européen l'Imitatio Christi 1470–1850. Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Saint-Geneviève et la Bibliothèque nationale de France ... 4 avril – 6 juillet 2012. Commissariat et catalogue de Martine Delaveau, Yann Sordet. Paris, 2012.

12 *Mario Ogliaro*: L'auteur de l'Imitation de Jésus-Christ: un elongue controversé. In: Édition et diffusion de l'Imitation de Jésus-Christ (1470–1800) ... i. m., 21–34.

– hagyománya), és a Collège de Navarre I. Ferenc uralkodása idején is változatlan szellemisége sem volt elég ahhoz, hogy az ott tanultak egy új egyházat is létrehozzanak. Az ott tanult közép-európaiak viszont a saját királyságukban jelentősen hozzájárultak a protestáns reformáció sikeréhez. Csak egy példát említek: a huszita hagyományt is továbbvivő cseh Ulrichus Velenust (Oldřich Velenskýt, † 1531),¹³ aki ugyanúgy Bonifacius de Cevától († 1517) tanult, mint a magyar Várdai Balázs (cca. 1495–post 1538). Velenus nyomdászként csehül adta ki Lucianus Samosatensis, Marsilio Ficino, Rotterdami Erasmus szövegeit.¹⁴ Barbier tehát arra is felhívja a figyelmet, hogy a 13. századtól jelentkező többféle tendencia, az egyházon belül megjelenő lelkiségi mozgalmak, a humanista egyházkritika és az anyanyelv használatára törekvő kisebb közösségek (főként városok) együttese sem elég a protestáns reformáció sikeréhez, ha a hatalmi berendezkedés centralizált, illetve azt mondja, hogy a hatalmi tényezőket hangsúllyal kell figyelembe venni. Az erről a kérdésről szóló párbeszéd azonban rávilágít egy olyan tényre, amelynek a mai napig komolyan veendő tanulságai vannak. Az egyház szerepe alapvetően különbözik Európa egyes régióiban, ezért a 21. században is más- és másként tekintenek rá. A nyugat-, illetve közép-európai értelmiség mai vitáinak és a politikusok egymást meg nem értésének egyik alapja (utóbbiak mögött persze ott állnak a gazdasági hatalom birtokosai, és ezek hatalmi törekvései).

Strassburg, a Szent Német-római Birodalom szabad császári városa (kaiserliche Freistadt) az egész régió szellemiségét példázza a Johann Sturm-féle Academia megalapítása előtti kiadványstruktúrájával. Ennek szerves következménye, vagy mondjuk, természetesen folytatása Sturm szemlélete (ahogy iskolája jelmondata is pontosan kifejezi: „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum”).¹⁵ Ez a szemlélet összecseng a wittenbergi Melanchthon-féle üzenettel, amely az ókori szövegek ismeretére alapozott erudíciót összeköti a protestáns erkölccsel és kegyességgel (Szophoklészről szólva mondja: „*Utiliorem post sacrorum biblorum lectionem esse nullum quam tragoediarum*”)¹⁶ (lásd Monok István és Verók Attila¹⁷ tanulmányát).

A Rajna-menti városok, Strassburg és Bazel hatása sokféleképpen jutott el a konferencia legtöbb előadásán elemzett közép-európai területekre. A közvetítő városok, egyetemek vagy könyvkiadói központok, Bécs, Nürnberg, Wittenberg, majd ez utóbbit határában felváltó Heidelberg nélkül ez bizonyosan nem sikerült volna (a Palatinátus filippista

13 *Antonie Jan Lamping*: Ulrichus Velenus and his treatise against the papacy. Leiden, 1975, 21976; *Petr Voít*: Encyklopedia knihy. Starší knihtisk a přibuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století : Praha, 2006. 985–987.: Oldřich Velenský.

14 Velenus 1519 és 1521 között Weisswasser (ma: Běla pod Bezdězem) nyomdászként dolgozott, itt adta ki az említett könyveket. 1521-ben, Nicolaus Claudianus (Mikulás Klaudyán, † 1521) halála után a közeli Mlada Boleslavba költözött, és együtt dolgozott Jiří Štyrsa nyomdással a huszita, német nyelvű katekizmuson (1523) és Michael Weisse (cca. 1480–1534) Énekeskönyvén (Gesangbuch, 1531), amelyet a Cseh Testvérek számára állított össze ez a ferences szerzetesből lutheránussá lett teológus, aki maga is a Cseh Testvérek közt fejezte be az életét.

15 Vö. *Márta Fata*: Melanchthon oder Sturm? Konkurrierende Schulmodelle bei den Protestanten in Ungarn und Siebenbürgen im 16. Jahrhundert und in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts. *Hungarian Studies*, 26(2012), 2. szám, 205–231.

16 Vö. *Ágnes Ritoók-Szalay*: Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn. In: *Melanchthon und Europa*, 1. Teilband: Skandinavien und Mitteleuropa. Hrsg. von Günter Frank, Martin Treu. Stuttgart, 2001. 273–284.

17 Melanchthon in der siebenbürgisch-sächsische Bibliotheken des 16. Jahrhunderts.

és irénikus öröksége az ortodoxszá váló lutheri Wittenberget a 16–17. század fordulóján, háttérbe szorította).

Wittenberg, természetesen, sokkal erősebb hatású, mint amit a város könyvkiadási teljesítménye önmagában jelenthetne. Az angol és a cseh korai anyanyelviségi mozgalmak (John Wycliffe, 1330–1384; Jan Hus, 1469–1415) hatása ugyan folyamatos maradt, de – ahogy bevezetőnkben már említettük – a protestáns reformáció szervezett programja jelentős hatást gyakorolt. Wittenbergben, de sokan azt megelőzően Bécsben és Krakkóban találkoztak azokkal az elvekkel, amelyek részben humanista, szövegfilológiai érdeklődésből, részben közvetlenül a vallásos lelkiség anyanyelvi elmélyíthetőségének természetessége okán az anyanyelvű könyvkiadást helyezték előtérbe. A wittenbergi Agenda mintája volt az első észtl, lett (mindkettő 1525-ben jelent meg) lelkészi kézikönyveknek is, ahogy Luther Kis katekizmusa alapján készült el az első észtl (Johann Koell [1500–1540] és Simon Waradt [† cca 1550]) 1535-ös munkája, majd a litván (Martynas Mažvydas [1510–1563], 1547) kézikönyv is. A protestáns szellemű Bibliafordítók egész sora járt az említett egyetemekre, és került kapcsolatba a könyvnyomtatással (a magyar Sylvester János (1504–post 1551), a finn Mikael Agricola (1510 cca.–1557), a szlovén Primož Truber (1508–1586), a litván Johannes Bretke (Jonas Bretkūnas, 1536–1602)).¹⁸ Karl Schwarz előadása¹⁹ Truber példáján a teljes fordítási, könyvkiadási és könyvkereskedelmi mechanizmust bemutatta, kitérve a hatalmi tényező, a mecénás földesúr szerepére is.

Wittenberg hatása azonban, túl a teológiai kettősségen – Luther és Melanchthon, illetve ezek tanítványai²⁰ – a történeti gondolkozásban is meghatározónak bizonyult. Nem egyszerűen Johann Carion világtörténeti munkájának Philipp Melanchthon által történt átírása és ennek elterjedtsége okán. A wittenbergi történetfilozófiai egyik meghatározó eleme a törökszemlélet. Turca Dei flagellum. Luther általánosan a mai napig ismert állítása nem egyszerűen filozófiai vagy éppen teológiai kérdés volt, már a 16. században sem. Azok, akik a török által megszállt területeken éltek, illetve a török terjeszkedés mindennapi veszélyét érezhették, összetettebb képet ismertek a törökről (ezért is gondolkodunk ma másként a muszlim migrációról, mint ahogy Portugáliában). A 16. században médiummá váló nyomtatott világ – amely a német parasztháború kapcsán jól vizsgázott, társadalmi, sőt hatalmi tényezővé vált – törökképe meglehetősen felületes maradt – ahogy a mai sajtó által közvetített ország-képek is azok – a 17. századi első, tudományos igényű művekig. Ennek a felületességnek az okán is terjedt el az a képzet, hogy a török hatalom toleráns, a protestáns eszméket terjedni hagyja. Csepregi Zoltán Melanchthon és Heinrich Bullinger magyar kapcsolatrendszerét kommunikációtörténeti szemmel vizsgálta, kifejezetten abból a szempontból, hogy a két, a Magyar Királyságban legnagyobb hatású reformátor hogyan tájékozódott a török kérdésben, és nézeteik miként alakultak a megszerzett információk mentén. A Ref500 konferenciák sorában több alkalommal éppen a napjainkban zajló migrációval kapcsolatos véleményformálásban is elhangzott a

18 Vö. *Monok István*: Hasonlóságok és eltérések a Köztes-Európa kora újkori könyvtörténetben. Szempontok és példák. In: *Episcopus, archiabbas benedictinus, historicus ecclesiae*. Tanulmányok Várszegi Asztarik 70. születésnapjára. Szerk.: Somorjai Ádám, Zombori István. Budapest, 2016. (METEM-könyvek 85.) 233–246.

19 Ein Reformator aus Innerösterreich – Primus Truber und der südslawische Buchdruck in der Uracher Bibelanstalt.

20 Vö. Luther and Melanchthon in the Educational Thought of Central and Eastern Europe. Eds. *Reinhard Golz, Wolfgang Mayrhofer*. Münster, 1998. (Texte zur Theorie und Geschichte der Bildung)

török tolerancia, mint olyan, ami miatt végképpen nem érhető például a közép-európai népeknek nem éppen entuziaszta hozzáállása a mostani kérdéshez. A történelem a 16. századi, a mai magyarországi híradók véleményét igazolta: a „toleráns” török hatalom pusztta, lelakott országot hagyott maga után (amilyen Európa lesz 50 év múlva). Ebben a kérdésben is irányadó tehát Frédéric Barbier említett véleménye, nevezetesen, hogy minden jelenséget a helyi adottságok lehetőleg teljes megismerése mentén kell megítélnünk, és elmondani arról a többféle szempontú véleményünket. Nem természetellenes, sőt magától értetődő, hogy történeti, művelődési, kulturális és tudományos jelenségek másként látszanak a centrumból, és másként a periférián, és az sem mindegy, hogy egy terület a centrumhoz képest melyik irányban helyezkedik el.

A centrum jelleg ugyanis ugyancsak viszonylagos. Breslau, Szilézia fővárosa a Magyar Királyság korai reformációja szempontjából is központtá tudott válni – az első protestáns lelkészek ordinatioja Briegben, Breslau mellett történt –, és megmaradt humanista központnak is. A főváros Breslau, és a kisebb városok (Liegnitz, Neisse) együtt, keleti, északkeleti irányban komoly szellemi közvetítő szerepet tudtak betölteni, a nyugat-európai léptékkal szerény könyvtermésükkel is (Detlef Haberland²¹). Aztán ki vitatná Bécs centrum jellegét? Igen, a Habsburg-család egyik udvartartása ott volt. Prága, éppen a 16. században hasonló centrumként írható le. Bécs könyvkiadását Karl Vocelka elemezte, míg a Bécsi Udvari Könyvtárban felhalmozott ismeretek katalogizálását (Hugo Blotius könyvtárosi tevékenységét) Martin Krickl.²² Rögtön tegyük hozzá, Blotiusnak a császár számára összeállított Ajánló bibliográfia a török kérdés tanulmányozásához címmel illehető katalógusa (ő nem nevezte így) a könyvtárost tanácsossá emelte. A Császári Udvari Könyvtár, mint a jelentős könyvhagyatékok gyűjtőhelye, mint a Birodalom nyomdásainak, író embereinek presztízs megjelenési (és megőrzési) helye, hű tükrévé vált a korszak szellemi áramlati változásainak (Martin Krickl). A bécsi könyvkiadás bemutatása több szempontból is roppant tanulságos (Karl Vocelka). Bécs, a 16. század eleji humanista egyetemével, hű közvetítője a rajnai kegyességnek és rajnai humanizmusnak is. Erazmiánus szellemű iskolai műhely, olyan humanistákkal, akik ismerik és ápolják a Duna-menti szellemiséget. (Erasmus „magyar barátai” is Bécsből, illetve Krakkóból ismerték a mester, egyetemi tanulmányaikon keresztül.) Ez hasonlóvá tudott volna válni, mint a Rajna-menti szellemi központ. A 16. század elején az intézményi rendszer kialakítása is elkezdődött.²³ Az Augsburg–Regensburg–Linz–Bécs–Pozsony–Buda tengelyt ráadásul Erdélyig meghosszabbította egyes személyiségek tevékenységi köre (lásd például Conrad Celtis (1459–1508) vagy Jacobus Piso (1475–1527) életútját, de az olyan dalmát humanista püspök, diplomata, mint Johannes Statileo (1472–1542) is, említendő).²⁴ Bécs ennek a vonalnak is a központja.

Bécs azonban, Buda török elfoglalása után (ez a dátum egybeesik a humanista Johann Fabri püspök halálával: 1541) a sorait rendező katolikus oldal egyik bástyájává alakult. Való igaz, ide kellene egy Augsburgról és Velencéről szóló könyvtörténeti tanul-

21 Der Buchdruck in Schlesien und die Reformation.

22 Blotius Digital. Eine digitale Katalogedition zum Frühbestand der Wiener Hofbibliothek.

23 Vö. *Klaniczay Tibor: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Budapest, 1993. (Humanizmus és reformáció, 20.)

24 Lásd a vonatkozó fejezeteket a következő kötetben: *Humanistes du bassin des Carpates. III. Humanistes du Royaume de Hongrie. par Péter Ekler, Farkas Gábor Kiss, István Monok*. Turnhout, 2017. (Europa humanistica, 19.)

mány²⁵ arról, hogy miként tudták az itteni nyomdászok, a kiadói stratégia változtatásával a kibontakozó katolikus reformokat, majd az ellenreformációt is segíteni. Két előadás is szólt a konferencián arról a jelenségről, hogy a reformáció könyvtermése miként őrződik meg katolikus gyűjteményekben. Az egyik esetben egy protestáns főúr – nem kevésbé a török kérdésre is nyitott – könyvanyagát megőrző katolikus gyűjteményről, illetve protestáns lelkészek könyveit inkorporáló, és ezzel semlegesítő katolikus főúrról van szó (Richard Šípek²⁶). A protestáns olvasmányok eltüntetése sokféle módon történt. Közismert Tirol példája, ahol a Prágából hazatérő Ferdinánd főherceg „könyvlátogatást” (Buchvisitation) végeztetett világi hivatalnokaival, illetve jezsuita atyákkal.²⁷ Ő a protestáns könyveket elkobozta, és helyettük ajándékba jó katolikus beszédgyűjteményeket hagyott a családoknál. A Magyar Királyság nyugati szegletében élt Batthyány Ádám (1610–1659) a birtokai központjában működő protestáns iskola épületét az általa betelepített ferences rendnek adta, könyvtárukkal együtt. A könyvek ma is megvannak, lassan újra kézbe is veszik őket – immáron a könyvtörténet kutatói. De a korban, az elzárt könyvanyag kikerült a potenciális olvasmányok köréből is. Talán ezért is szedte össze Esterházy Pál (1635–1713) is a birtokain működő protestáns lelkészek könyveit (Zvara Edina²⁸).

A konferencia egy volt a számtalan, a protestáns reformáció kezdetére emlékező és emlékeztető rendezvény sorában. Aki egy kicsit is megpróbálta áttekinteni, hogy hány tudományos kötet jelent meg a Ref500 keretében, rájött, hogy egyetlen ember akkor sem lenne képes elolvasni valamennyit, ha tízéves korától haláláig olvasna. Pedig mindegyik kötetnek legalább annyi tanulsága van, amennyit mi most felsoroltunk a saját konferenciánk kapcsán. Bízunk az internetben, és a digitális megoldások sikerében. És a történelem iránti érdeklődés fennmaradásában.

A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001

"Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen" című projekt támogatta

25 Vö. *István Monok*: Hungary and Transylvania and the European Publishing Centres in the Sixteenth Century: the Cases of Paris, Basel and Venice. In: *A Divided Hungary in Europe*. vol. 1: Study Tours and Intellectual-Religious Relationships. Ed. by Gábor Almási. Newcastle, 2014. 229–252.; *Monok István*: A velencei könyvkiadás és Közép-Európa a 15–16. században. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: Bubryák Orsolya. Budapest, 2010. 347–354.

26 Die Bücher von Ladislaus Seydlitz von Schönfeld in der Bibliothek der Raudnitzer Kapuziner.

27 *Péter Ötvös*: Büchervisitation in einem katholischen Lande. Das Beispiel Tirol. In: *Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher*. Hrsg. von József Jankovics, Katalin Németh S., Wiesbaden, 1998. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 18.) 83–103.

28 Protestant Books of a Hungarian Catholic Aristocrat.

LABORATOR ASSIDUUS

A 70 éves Zombori István köszöntése

Szerkesztette:
SOMORJAI ÁDÁM OSB
SOMORJAI GABI

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

Budapest, 2019

© Szerkesztők, szerzők

Felelős kiadó:

Molnár Antal igazgató, MTA BTK TTI és
Szabó Csaba főigazgató, MNL

A kötet megjelenését támogatták:

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet
Szegedi Tudományegyetem, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék
Devotio Hungarorum Alapítvány, Szeged
Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Vasvár
Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület

Várszegi Asztrik, Tempfli Imre, Tóth Tamás, Vajda Tamás, Molnár Imre, Balogh
Margit, Szilágyi Csaba, Németh László Imre, Zinner Tibor, Monok István, Horváth
István, Mirák Katalin, Bandi István, Csorba László, Lakatos Andor, Mózessy Gergely,
Őze Sándor, Gianone András

A személynévmutató Keresztes András munkája

A címlapon

a Szeged-Alsóvárosi Havi Boldogasszony templom és kegykép részlete
az 1948-as Mária-napok plakátjáról

ISBN 978-963-416-165-3

Nyomdai előkészítés:
Sigillum 2000 Bt., Szeged
Nyomdai munkák:
EFO nyomda

TARTALOM

Várszegi Asztrik

Zombori István 70. születésnapjára. Ajánlás és köszöntés 9

Szeged-Alsóvárostól Rómáig, a középkori lovagrendektől a huszadik századi egyháztörténetig. Beszélgetés Zombori Istvánnal életútjáról és történelmi pályájáról 11

CIRCA CIVITATEM SZEGED

Janzsó Károly

Adalékok a Szent Imre emlékévé szegedi eseményeihez 27

Gianone András

Glattfelder Gyula az országos katolikus nagygyűléseken. 41

Szabó Csaba

A Szegedi Szabadtéri Játékok újraindítása 1959-ben 49

THEORIA

Rosdy Pál

Egyháztörténetírás és köztörténet 61

Balogh Margit – Fejérdy András

Szabadgondolkodás, ateizmus és szekularizáció a 20. századi Magyarországon . . . 65

EPISCOPI

Tóth Tamás

Althann Mihály Frigyes váci püspöki kinevezése. 93

Bárány Zsófia

Lonovics József püspöki kinevezése: jutalmazás vagy fegyelmezés? 101

Beke Margit

A magyar püspöki kar az 1848–49-es forradalom és szabadságharc sodrásában . . . 111

SPIRITUALITAS FRANCISCANA, IDENTITAS COMMUNITARIA

Szelestei N. László

„Máriának oltalma bátorságos hely”. Példázat ferences prédikációkban 123

Barna Gábor

Közösségi identitásteremtés. A „Megszálló levél”: a Kunszentmárton
18. századi újratelepítéséről szóló elbeszélés és utóélete 129

SAECULI XI–XVIII

Lakatos Andor

Kalocsa kora középkori „erőteréről”, egy 18. századi térkép kapcsán 141

Fedeles Tamás

A magyar medievisztika egy kevésbé ismert forrása. A *Libri formatarum* és
bejegyzései 149

Szilágyi Csaba

A római Collegium Hungaricum alapításának előzményei. 167

Monok István

A reformáció és a könyvek – kiadói és szellemi központok 179

Őze Sándor

A reformáció megjelenése és a délszláv bevándorlás kapcsolata
a Maros–Tisza–Körös közében 187

Molnár Antal

Az esztergomi érsek budai helynökségének története (1676–1679). 197

Horváth István

Az egri szeminárium éttrendje a 18. században 207

Varga Kálmán

A galántai neogótikus kastély 215

1864–1945

- Csorba László*
Magyar zsidók, zsidó magyarok – 1864-ben 219
- Zágorhidi Czigány Balázs*
Szabó Szádok visszaemlékezése a Szent Domonkos Rend Birodalmi
Rendtartományának reformjáról (1857–1905) 237
- Vajda Tamás*
Az egyetemi ifjúság pasztorációja Glattfelder Gyula budapesti munkásságában
(1899–1911) 251
- Klestenitz Tibor*
Katolikus és protestáns sajtótörekvések Magyarországon: hasonlóságok és
különbségek, 1890–1918. 263
- Tengely Adrienn*
Egy elfeledett egyházpolitikus. Persián Ádám, a katolikus ügyek
kormánybiztosa (1918–1919) 271
- Mózessy Gergely*
Egy püspök, mint a múltra építő városi modernizáció programadója. 285

MODERNITAS

- Zinner Tibor*
Célkeresztben az egyházak és tömegeik az „orosz felszabadító megszállás”
idején. 293
- Cúthné Gyóni Eszter*
A zirci ciszterciek oktató-nevelő munkája a második világháború után. 307
- Miklós Péter*
Az egyházi iskolák államosítása és a szerzetesrendek feloszlata
Hódmezővásárhelyen (1948–1950). 317
- Kovács Kálmán Árpád*
Békefi Benő állambiztonsági jelentéseinek idő- és tartalommeghatározási
problémái 327
- Nagy Mihály Zoltán*
A vallásgyakorlás korlátozása az 1950-es évek végén Romániában
a levéltári források tükrében 339

Bandi István

Ostromlott vár. Fejezetek a Burg Kastl-i magyar gimnázium történetéhez
az állambiztonsági források tükrében 349

Mirák Katalin

Ordass Lajos evangélikus püspök és az Állami Egyházügyi Hivatal találkozásai
(1956. június–szeptember) 355

Wirthné Diera Bernadett

Szemben az árral. A Mária Légió útja Magyarországra 367

Molnár Imre

„Semmit, abszolút semmit sem lehet tenni ebben a rendszerben...”
A családtagok Esterházy János kiszabadulása érdekében tett hazai
és külföldi erőfeszítései. 373

Adriányi Gábor

A tíz jelenkori egyházmegyei zsinat Magyarországon 1994–1999. Áttekintés . . . 383

Németh László Imre

A római magyar katolikus közösség története. 1998–2011. 395

Somorjai Ádám OSB

König és Mindszenty bíboros kapcsolattartásának kutatástörténetéhez.
Mindszenty bíboros ismeretlen gratuláló levele König bíboroshoz 415

Tempfli Imre

Börtönvilág a kommunista Romániában. Katolikus papok visszaemlékezései . . . 427

Zombori István válogatott bibliográfiája. 1975–2018. 439

Névmutató. 447

A kötet szerzői. 459